

5. „A studňu si nechali zamrznúť...“.

Lokálne mocenské pole a prístup obyvateľov rómskych osád k pitnej vode¹

Daniel Škobla, Richard Filčák

¹ Text tejto kapitoly vychádza a nadväzuje na publikované štúdie a predstavuje čiastkové výsledky pripravovanej rozsiahlej správy o vode a marginalizovaných komunitách, ktorú autori pripravujú v spolupráci s European Roma Rights Center.

Inštitút pre výskum práce a rodiny, Bratislava
daniel.skobla@ivpsr.gov.sk

Prognostický ústav SAV, Bratislava
progrfil@savba.sk

Úvod

Organizácia Spojených národov deklaruje právo na prístup k pitnej vode ako základné a univerzálne ľudské právo.² Bezpečná a pitná voda spolu s prístupom ku kanalizácii sú „ľudskými právami, ktoré sú základom pre plnohodnotný život a pre všetky ostatné ľudské práva“. Podobné princípy sú obsiahnuté aj v slovenskom právnom systéme a Ústava Slovenskej republiky (šiesty oddiel – *Právo na ochranu životného prostredia a kultúrneho dedičstva*) vo svojom článku 44 (1) uvádza, že „každý má právo na priaznivé životné prostredie“. Prístup k vode sa teda spolu s právom nebyť diskriminovaný v prístupe k prírodným zdrojom a nebyť vystavený nepriaznivým environmentálnym vplyvom v dôsledku priemyselnej činnosti, dopravy (a podobne) dá v širšom kontexte chápať ako súčasť základného práva na priaznivé životné prostredie. Verejná správa považuje riešenie problémov dostupnosti pitnej vody pre obyvateľstvo za jednu z dlhodobých priorít a poskytuje na tento cieľ aj praktickú finančnú a organizačnú podporu. *Investičná stratégia SR pre zásobovanie pitnou vodou do roku 2015* počítala pre vodárenské spoločnosti v období rokov 2007 – 2013 s nákladmi na realizáciu plánu verejných vodovodov a kanalizácií vo výške 53 730 mil. Sk (*Koncepcia...*, 2006). Jedným z hlavných finančných nástrojov pre budovanie infraštruktúry spojenej s vodou je aj *Operačný program Životné prostredie (OP ŽP)*, ktorý je základnou bázou pre čerpanie pomoci z fondov Európskej únie pre sektor životného prostredia na roky 2007 – 2013; marginalizované rómske komunity tu boli uvedené ako prvá prierezová priorita. Podporu na budovanie vodárenskej infraštruktúry formou priamych dotácií alebo nízko úročeného úveru dostali z Environmentálneho fondu SR v uplynulých rokoch desiatky obcí.

V tejto kapitole tvrdíme, že napriek pozornosti, ktorá sa na národnej, ako aj medzinárodnej úrovni venuje otázke zabezpečenia obyvateľstva pitnou vodou, je situácia pre veľké skupiny rómskej populácie na lokálnej úrovni problematická. V mnohých obciach existujú problémy spojené s diskrimináciou Rómov v prístupe k vode a v niektorých lokalitách nie je pre Rómov vôbec zabezpečený prístup k pitnej vode.

Nedostatok pitnej vody v prostredí rómskych osídlení chápeme ako problém v kontexte celkového sociálneho vylúčenia rómskej populácie. Rôzne aspekty sociálneho vylúčenia Rómov sú predmetom mnohých výskumov (napr. Guy ed., 2001; Var-meersch, 2003, 2010; Vašečka ed., 2002; Filčák, 2012; *Správa...*, UNDP, 2012; Filadelfiová, 2013b). Rómov ako skupinu najviac ohrozenú chudobou a sociálnym vylúčením charakterizujú aj strategické vládne dokumenty *Národný akčný plán sociálnej inklúzie (NAPs/INCL) 2004 – 2006*, *Národná správa o stratégiách sociálnej ochrany a sociálnej inklúzie pre roky 2008 – 2010*, *Stratégia Slovenskej republiky pre integráciu Rómov do roku 2020*. Tieto materiály upozorňujú na nerovnosti medzi postavením neróm-

² *General Assembly Resolution Recognizing Access to Clean Water, Sanitation as Human Right*. Prijatá 28. 7. 2010.

skej a rómskej populácie, ktoré sa prejavujú najmä vo vyššej miere chudoby, vyššej nezamestnanosti, nižších príjmoch, horšom vzdelaní, horšom bývaní a horšom zdravotnom stave u Rómov v porovnaní so všeobecnou populáciou.

Dva kľúčové dokumenty v oblasti začleňovania marginalizovaných rómskych komunit – *Revidovaný národný akčný plán Dekády začleňovania rómskej populácie 2005 – 2015* (ďalej *NAP Dekády*) a *Stratégia Slovenskej republiky pre integráciu Rómov do roku 2020* (ďalej *Stratégia...*, 2011) – upriamujú pozornosť aj na otázky dostupnosti pitnej vody pre Rómov. *NAP Dekády* v rámci priority Zdravie definuje cieľ č. 3: „zlepšenie prístupu k pitnej vode“, a v rámci Opatrenia č. 3. 1. postuluje: „zabezpečiť dostupnosť zdroja pitnej vody v segregovaných a odľahlých lokalitách“. Medzi hlavnými cieľmi *Stratégie...* (2011) v kapitole D. 2. 4. je aj: „zníženie rozdielu medzi väčšinou populáciou a Rómami v podiele prístupu k bývaní a inžinierskym sieťam (ako napr. voda, elektrina a plyn)“.

V programovacom období pre štrukturálne fondy Európskej únie 2014 – 2020 v rámci *Operačného programu Ľudské zdroje* sa počítá s uplatnením mechanizmov, ktoré by automaticky oprávňovali obce s rómskymi osadami, v ktorých je nedostatočne rozvinutá infraštruktúra, čerpať finančné prostriedky na dostavbu vodovodu a kanalizácie. V tejto súvislosti je potrebné vidieť aj požiadavky *Smernice EÚ (91/271/EHS)* o čistení komunálnych odpadových vôd. Tá ukladá členským štátom vybaviť všetky lokality s viac ako 2 000 obyvateľmi, v ktorých sa koncentruje osídlenie alebo hospodárska činnosť, sekundárnym čistením komunálnych odpadových vôd.

Analýza nedostatočného prístupu časti obyvateľov Slovenska k pitnej vode je dôležitá pre pochopenie hĺbky sociálneho vylúčenia rómskej populácie. Obmedzený prístup k vode ovplyvňuje podmienky bývania, zdravotný stav, výživu, hygienu, školské výsledky a dochádzku detí, ako aj celkovú kvalitu medziludských vzťahov. Ako ozrejníme v ďalšom texte, bariéry v prístupe k vode navrhujeme analyzovať nie ako izolovaný problém, ale ako otázku lokalizovanú v širšom kontexte asymetrií pri uplatňovaní výkonu moci na lokálnej úrovni.

V teoretickej rovine patrí táto kapitola medzi literatúru, ktorá kriticky reflektuje tú časť sociologickej a etnografickej tradície, v rámci ktorej sa chudoba a zlé životné podmienky Rómov vysvetľujú kultúrnymi faktormi. Namiesto toho upriamuje pohľad na štrukturálne nerovnosti v obciach, kde sú vo významnejšej miere prítomní marginalizovaní Rómovia. Sme si vedomí, že nerovnosti v sociálnom priestore majú viac vektorov (trieda, rod a pod.) a môžu sa pretnúť vo viacerých bodoch. V dôsledku posilnenia priamočiarosti našej argumentácie v rámci tejto kapitoly je náš pohľad zameraný hlavne na etnické rozdelenie.

V prvej časti kapitoly v stručnosti uvažujeme o konceptoch *tradičná kultúra Rómov* a *kultúra chudoby*. Inšpirujúc sa teóriou P. Bourdieho, otvárame otázku štruktúry „sociálneho priestoru“ a atribútov „lokálneho mocenského poľa“ (Bourdieu 1998, 2005).

V druhej časti kapitoly s využitím dostupných kvantitatívnych dát opíšeme situáciu v prístupe obyvateľov rómskych osídlení na Slovensku k vode. Budeme vychádzať z databázy *Atlas rómskych komunit v roku 2013* (ďalej *Atlas 2013*) (Mušinka et al., 2014) a zo štúdií *Rozvojového programu OSN* (UNDP) z roku 2006 a 2012 (*Správa...*, UNDP, 2006 a *Správa...*, UNDP, 2012). V tretej časti kapitoly prinášame empirické zistenia z terénnych výskumov autorov a ich spolupracovníkov, ktoré sa týkajú prístupu Rómov k pitnej vode a niektorých ďalších kľúčových aspektov každodennosti, ako napríklad postavenia Rómov na lokálnom pracovnom trhu. Tie považujeme za kľúčové pre porozumenie sociálnych praktík v asymetrických vzťahoch v rámci lokálneho mocenského poľa.

1. Kontext a východiská

Hoci sa fakty o rómskej chudobe a zlých životných podmienkach časti rómskej populácie v odbornej literatúre akceptujú takmer všeobecne, neexistuje jednoznačný konsenzus v tom, čo je *príčinou* takejto situácie. Ako príčinná premenná sa často tematizuje tzv. *tradičná kultúra Rómov* (pozri napríklad Vašečka ed., 2002; Jakoubek, Hirt eds., 2008). Tento koncept predpokladá, že Rómovia ako etnická skupina majú odlišný, predmoderný systém hodnôt, noriem, zvykov a inštitúcií. Napríklad za najvýznamnejšiu črtu tradičnej rómskej kultúry sa považuje to, že dominujúcim organizačným princípom rómskeho spoločenstva je princíp príbuzenstva. To znamená, že nositeľ tradičnej rómskej kultúry sa primárne cíti byť príslušníkom príbuzenskej skupiny, od ktorej odvodzuje svoju identitu a voči ktorej je prednostne lojálny (Jakoubek, Hirt eds., 2008: 718).³ Takýto systém organizácie spoločnosti (ktorý predstavuje kontrast k modernému individualizovanému) je potom považovaný za príčinu rómskej nekompatibility s majoritnou spoločnosťou, čo okrem iného vo svojich dôsledkoch spôsobuje vylúčenie a chudobu.

Genericky príbuzný koncept *kultúry chudoby* (Lewis, 1966)⁴ je založený na predpoklade, že chudobní sú nositeľmi špecifického kultúrneho vzorca, ktorý vznikol v procese ich adaptácie na dlhodobú depriváciu, sociálne a priestorové vylúčenie. Kultúra chudoby je „adaptáciou ako aj reakciou chudobných na ich okrajovú pozíciu v triedne usporiadanej, vysoko individualizovanej kapitalistickej spoločnosti, pričom mnohé znaky kultúry chudoby sa dajú považovať za lokálne, spontánne úsilie uspokojovať potreby“ (Jakoubek, Hirt eds., 2008: 694). Kultúra chudoby sa ako reakcia na zmienené skutočnosti reprodukuje z generácie na generáciu, a tým vytvára svojbytný systém. Definičným znakom kultúry chudoby a jej konštitučným prvkom nie je chudoba ako taká, ale súbor hodnôt a noriem, od nich odvodené postoje a konanie, ktoré zdieľajú osoby v danom spoločenstve (op. cit.).

³ Pozri viaceré štúdie vo Vašečka ed., 2002.

⁴ Pre koncept *kultúry chudoby* v kontexte etnografických výskumov v rómskom prostredí na Slovensku je informatívny teoretický appendix v publikácii Jakoubek, Hirt eds., 2008 a tiež Vašečka ed., 2002.

⁵ Pozri rozhovor s Y. Abu-Ghosh (2008b).

Niektorí autori, ktorí majú skôr kritický postoj ku konceptu *kultúry chudoby*, však upozorňujú na to, že tento nemá dostatočnú analytickú silu, pretože je veľmi nejednoznačný. V rámci „kultúry chudoby“ sa miešajú: štrukturálne ekonomické faktory (napr. nezamestnanosť), sociálno-patologické javy (napr. drogy a alkoholizmus) a racionálne reakcie ľudí na vzniknutú situáciu (napr. migrácia za prácou). Konfúzne je to, že atribúty prisudzované „kultúre chudoby“ sú tvorené tak odpozorovanými empirickými faktami materiálneho charakteru (napr. nedostatok finančných prostriedkov), ako aj kognitívno-psychologickými črtami ako „stádovitosť“, „orientácia na prítomnosť“, neschopnosť šetriť a plánovať.⁵

Samotný empirický fakt chudoby a sociálneho vylúčenia je podľa nášho názoru výsledok určitých štrukturálnych determinantov a sociálnych procesov, a preto sa kritická analýza musí upriamiť na rozbor sociálneho priestoru, v ktorom sú jednotlivci a aktéri situovaní.

V tejto kapitole navrhujeme, že vhodným analytickým nástrojom v diskusii o situácii rómskej populácie na Slovensku je koncept *poľa*. Usmerňovaní teóriou P. Bourdieho (1998, 2005) predpokladáme, že *pole* je silne hierarchizovaný priestor, ktorému dominujú spravidla nerovné mocenské vzťahy. Hlavnou stratégiou subjektov v rámci *poľa* je akumulácia rôznych typov kapitálu, pričom tí, ktorí majú naakumulovanú nejakú formu kapitálu, sú vo výhode. Sociálny priestor je závislý od kapitálu a zároveň konštituovaný kapitálom. Sociálne interakcie a to, čo sa v rámci *poľa* deje, predstavuje pravidelne sa opakujúci obrazec a možno ho do určitej miery predvídať. *Pole* je hierarchicky štruktúrované a jednotlivci v rámci neho nie sú si rovní – niektorí majú dominantné postavenie a rozhodovaciu moc určovať to, čo sa bude diať. P. Bourdieu považuje *pole* za antagonistický priestor, plný vzájomných protikladov a vzájomného boja. Zápas, ktorý tam prebieha, však nemá konečného víťaza a je to nikdy nekončiaci súboj. Napriek tomu, že *pole* je silne hierarchizované, Bourdieu pripúšťa možnosti zmien v jeho rámci. Tieto možnosti sú však limitované tým, že sociálne hierarchie a štruktúry sú spravidla pevné a trvalé (2005).

Ako sme spomenuli na začiatku, fakty o chudobe a sociálnom vylúčení Rómov sú všeobecne známe a empiricky doložené. Na lokálnej úrovni sa zlá situácia Rómov prejavuje subštandardnými podmienkami bývania v segregovaných osadách často bez základnej infraštruktúry. Pri bližšom pohľade na sociálny priestor, v ktorom sú miestni Rómovia lokalizovaní, si však môžeme všimnúť aj absenciu reálnej rómskej politickej reprezentácie alebo jej neproporcionálne nízke zastúpenie a slabé možnosti ovplyvňovať rozhodnutia v rámci obce. Tvrdíme, že forma interakcie medzi Rómami a predstaviteľmi obce je determinovaná primárne konfiguráciou toho, čo Bourdieu nazýva „lokálne mocenské pole“ – relatívne postavenie aktérov a jednotlivcov v rámci neho odráža prevažujúce sociálne hierarchie a nerovnosti.

V tejto štúdii navrhujeme pozeráť na „prístup k pitnej vode“ ako na konkrétny nástroj, ktorý prechádza viacerými poľami. V rámci mocenského poľa zahŕňa prístup k pitnej vode systém sociálnych pozícií aktérov a jednotlivcov štruktúrovaných pozdĺž mocenského postavenia. Lokálne mocenské pole možno chápať ako priestor konfliktov a antagonizmov, ale aj negociácií pri presadzovaní individuálnych a skupinových záujmov. V mocenskom poli, ktoré je kľúčové pre analýzu bariér v prístupe k pitnej vode, pôsobia rôzni aktéri s rôznymi záujmami a zohrávajú kľúčovú úlohu pri formovaní konečného výsledku.

2. Prístup obyvateľov rómskych osídlení k vode vo svetle empirických dát

Na území Slovenska sa nachádzajú rómske osady, v ktorých absentuje vodovod alebo zdravotne vyhovujúce studne. Tieto osady sú často priestorovo segregované – sú oddelené od nerómskej časti obce prírodnou alebo umelou prekážkou a vzdialené až stovky metrov od obce. Obydlia v osade vo svetle zákona často predstavujú „nelegálne“ príbytky – nie sú vedené v katastrálnych záznamoch a nie sú napojené na štandardné inžinierske siete. Spravidla stoja na komerčne nezaujímavých okrajoch obcí (za priemyselnou zónou, pri skládke odpadu či v záplavovej oblasti) alebo na právne nevysporiadaných pozemkoch.

Atlas 2013 (Mušinka et al., 2014) identifikoval 804 rómskych osídlení v 584 obciach, ktoré sa väčšinou nachádzajú v Košickom, Banskobystrickom a Prešovskom kraji. Až takmer tri štvrtiny zo sledovaných 801 osídlení je viac ako z polovice pokrytých verejným vodovodom. V týchto osídleniach verejný vodovod využíva až 76,0% všetkých obydli, ktoré sa v nich nachádzajú. Osemnásť osídlení (2% z celkového počtu) je pokrytých vodovodom iba čiastočne a využíva ho 22% obydli v týchto osídleniach.

Priama úmera medzi dostupnosťou verejného vodovodu a priestorovým vzdialením typov osídlení od obce neplatí v prípade jeho reálneho využívania. Celkovo je využívanie verejného vodovodu v priemere na úrovni 76%. Najviac je verejný vodovod využívaný v osídleniach vo vnútri obce (78%), menej v segregovaných osídleniach (77%) a najmenej v osídleniach na okraji obcí (74%).

Atlas 2013 eviduje 185 osídlení (23% zo všetkých zistených na Slovensku), v ktorých verejný vodovod úplne chýba. Z týchto 185 osídlení je 111 (14% sledovaných osídlení) v obciach, ktoré verejný vodovod majú (úplne alebo čiastočne). V prípade jeho dostupnosti platí, že miera absencie verejného vodovodu závisí od typu osídlenia. Najnižší podiel rómskych osídlení bez verejného vodovodu je vo vnútri obce (11%), horšia situácia je v kategórii na okraji obce (19%) a najhoršia situácia je v kategórii segregovaných osídlení, kde až 41% nemá zavedený verejný vodovod.

Ak sa sústredíme iba na rómske osídlenia, ktoré nemajú vodovod, ale zároveň sa nachádzajú v obciach, v ktorých verejný vodovod je, výrazne najhoršia situácia je

v prípade segregovaných osídlení – až 31% všetkých segregovaných osídlení je bez prístupu k verejnému vodovodu. Spomedzi osídlení na okraji obce je ich 8% a v prípade osídlení vo vnútri obce 6% (op. cit.).

Podľa údajov z výskumu životných podmienok rómskych domácností na Slovensku v roku 2005 bolo napojených na verejný vodovod 46% rómskych domácností, vodu z krytej studne, vrtu alebo pumpy čerpalo 37% a neštandardným spôsobom, t. j. priamo z prameňa, potoka alebo rieky, si vodu bralo 4% rómskych domácností. Najhoršia situácia s napojením na verejný vodovod je zaznamenaná v segregovaných osadách, kde bolo napojených iba 35% domácností. Problematická sa ukázala aj kvalita vody – napriek tomu, že ju rómski respondenti boli nútení konzumovať, 8% z nich ju označilo za nevhodnú na pitie (*Správa...*, UNDP, 2006).

Podľa údajov z roku 2010 malo vodu z verejného vodovodu v príbytku 47% rómskych domácností, z krytej studne vrtu alebo pumpy čerpalo 32% a na zaobstarávanie z potoka či rieky bolo odkázaných 6% rómskych domácností. Dáta poukazujú aj na významné rozdiely medzi rómskymi a nerómskymi domácnosťami. V nerómskych domácnostiach malo vodu z verejného vodovodu viac ako 75% domácností a prakticky žiadna nerómska domácnosť nebola odkázaná na pitie vody z potoka či rieky (*Správa...*, UNDP, 2012).

Spomínané výskumy tiež poukazujú na to, že mnohé rómske domácnosti sú odkázané na zdroje vody u svojich príbuzných, známych, v dedine alebo hospodárskych dvoroch miestnych fariem. Bežná je aj veľká vzdialenosť obydli od zdroja pitnej vody: obyvatelia rómskych osád si pravidelne prinášajú vodu často až zo vzdialeností niekoľko stoviek metrov. Hoci vzhľadom na metodologické rozdiely pri zbere dát nie je možné priame porovnanie výsledkov výskumov v rôznych rokoch, dá sa predpokladať, že situácia s prístupom k pitnej vode v rómskych osadách sa významne nezlepšuje.

Údaje UNDP neumožňujú porovnávať medzi regiónmi, ale *Atlas 2013* indikuje, že celkovo je najlepšia situácia v Trenčianskom kraji, kde má úplné pokrytie verejným vodovodom 92% osídlení, v absolútnych číslach to však zahŕňa iba 12 osídlení. Najhoršie vychádza Košický kraj, kde je verejný vodovod dostupný iba v 67% osídlení, čo predstavuje 153 osídlení. Spomedzi osídlení vo vnútri obce je najlepšia situácia v Trenčianskom a Žilinskom kraji, kde je verejným vodovodom pokrytých 100% sledovaných osídlení tohto typu. Najhoršie sú na tom osídlenia vo vnútri obce situované v Prešovskom kraji, kde miera pokrytia verejným vodovodom dosiahla iba 85%. V rámci osídlení na okraji obce je najlepšia situácia v Nitrianskom a Trenčianskom kraji, kde je úroveň pokrytia 100%; najhoršia je v Košickom kraji, kde má verejný vodovod iba 72% všetkých sledovaných osídlení tohto typu. Najlepšie pokrytie verejným vodovodom majú segregované osídlenia v Žilinskom kraji (100%) a najhoršie je na tom Bratislavský kraj, kde má verejný vodovod iba 33% segregovaných osídlení kraja, čo v absolútnych číslach predstavuje iba jedno osídlenie (Mušinka et al., 2014: 22).

2.1. Prístup rómskych domácností k vode podľa rôznych výskumov

Tabuľka 3:
Využívanie rôznych zdrojov pitnej vody podľa typu osídlenia a kraja (v %)

Tabuľka 1:
Hlavný zdroj vody pre domácnosť – porovnanie skupín (v %)

ZDROJ VODY	RÓMSKE DOMÁCNOSTI PODĽA TYPU BYDLISKA				
	GEOGRAFICKY BLÍZKE VŠEOBECNÉ DOMÁCNOSTI (n=350)	RÓMSKE DOMÁCNOSTI (n=723)	SEGREGOVANÉ	SEPAROVANÉ	ROZPTÝLENÉ
Verejný vodovod v domácnosti	80,0	46,8	30,7	57,8	51,7
Potrubie z dvora, záhrady	15,0	9,6	8,4	6,1	14,4
Studňa alebo vrt vo dvore	4,7	18,2	16,4	15,6	22,9
Verejný zdroj v obci	0,0	13,8	27,3	7,4	6,8
Voda z prameňa	0,0	4,6	8,8	4,1	0,8
Voda z potoka	0,0	1,1	3,4	0,0	0,0
Voda u príbuzných/známych	0,3	5,4	5,0	7,8	3,4
Iný zdroj, neuvedené	0,0	0,5	0,0	1,2	0,0
Domácnosti spolu	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Správa..., UNDP, 2012

Tabuľka 2:
Zloženie rómskych domácností podľa vzdialenosti hlavného zdroja vody od obydlija (v %)

VZDIALENOSŤ	SEGREGOVANÉ	SEPAROVANÉ	ROZPTÝLENÉ	SPOLU (n=723)
do 10 metrov	24,3	21,7	20,8	23,1
11 – 50 metrov	36,9	30,4	37,5	35,3
viac ako 50 metrov	38,8	47,9	41,7	41,6
Domácnosti spolu	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Správa..., UNDP, 2012

KRAJ	VODOVOD				VLASNÁ STUDŇA				BEZ PRÍSTUPU K PITNEJ VODE			NEŠTANDARDNÝ ZDROJ PITNEJ VODY				
	Koľko % obydli vo všetkých osídleniach využíva verejný vodovod	Koľko % obydli v osídleniach vo vnútri obce využíva verejný vodovod	Koľko % obydli v osídleniach na okraji obce využíva verejný vodovod	Koľko % obydli v segregovaných osídleniach využíva verejný vodovod	Koľko % obydli vo všetkých osídleniach využíva vlastnú studňu	Koľko % obydli v osídleniach vo vnútri obce využíva vlastnú studňu	Koľko % obydli v osídleniach na okraji obce využíva vlastnú studňu	Koľko % obydli v segregovaných osídleniach využíva vlastnú studňu	Koľko % obydli vo všetkých osídleniach nemá prístup k pitnej vode	Koľko % obydli v osídleniach vo vnútri obce nemá prístup k pitnej vode	Koľko % obydli v osídleniach na okraji obce nemá prístup k pitnej vode	Koľko % obydli v segregovaných osídleniach nemá prístup k pitnej vode	Koľko % obydli vo všetkých osídleniach využíva iný zdroj pitnej vody	Koľko % obydli v osídleniach vo vnútri obce využíva iný zdroj pitnej vody	Koľko % obydli v osídleniach na okraji obce využíva iný zdroj pitnej vody	Koľko % obydli v segregovaných osídleniach využíva iný zdroj pitnej vody
Banskobystr.	60,6	80,9	57,0	43,0	25,4	12,3	30,2	34,7	4,7	3,9	2,8	7,1	9,4	2,9	10,1	15,2
Bratislavský	64,0	84,3	58,3	33,3	24,9	15,7	18,1	66,7	5,5	0,0	11,6	0,0	10,4	0,0	21,9	0,0
Košický	43,0	49,3	49,6	39,4	23,4	31,9	24,3	16,7	10,7	5,2	8,9	16,8	26,2	17,3	22,6	36,8
Nitriansky	57,4	62,8	55,5	44,3	33,6	29,3	36,8	55,7	4,4	6,2	0,8	0,0	10,2	12,8	6,9	0,0
Prešovský	60,9	76,2	63,5	47,9	22,3	19,7	22,2	24,0	8,1	1,2	8,2	11,8	13,3	5,3	11,1	21,4
Trenčiansky	91,5	98,3	99,8	50,0	7,7	0,0	0,0	50,0	0,9	1,7	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Trnavský	68,2	66,3	79,5	50,0	24,1	24,7	15,7	40,0	2,8	5,7	0,0	0,0	7,7	9,0	4,8	10,0
Žilinský	87,0	100	58,8	100	7,9	0,0	25,0	0,0	2,7	0,0	8,7	0,0	2,4	0,0	7,5	0,0
Slovensko	58,8	69,8	60,1	45,2	23,7	21,7	23,6	25,5	7,2	4,0	6,9	11,1	15,0	8,6	14,1	23,1

Zdroj: Mušínska et al., 2014

3. Prístup k pitnej vode v rómskej osade a lokálne mocenské pole

Poznatky v tejto časti sa opierajú o terénne výskumy autorov a ich kolegov⁶ v rámci hodnotenia dosahu projektov *Európskeho sociálneho fondu* (2012), hodnotenia dosahu projektov z *Regionálneho operačného programu* a *Operačného programu Životné prostredie* (2013) a výskumu bariér v prístupe k pitnej vode v rómskych osadách (2014).⁷ V rámci krátkodobých etnografických pobytov boli navštívené približne štyri desiatky obcí, kde sa vykonali pološtruktúrované rozhovory a improvizované fokusové skupiny s predstaviteľmi obce a rómskymi obyvateľmi obce. Pri počiatocnom zoznamovaní sa so situáciou v obci sa vychádzalo z dostupných údajov, ako sú internetové stránky so záznamami o obci (rokovania samospráv a iné) a s informáciami o realizovaných projektoch. V kapitole sa názvy obcí anonymizovali hlavne z dôvodu zachovania etiky výskumu a ochrany informátorov.

Slabú mocenskú pozíciu Rómov v prostredí obcí a miest na Slovensku vo všeobecnosti dokumentujú dáta z *Atlasu 2013*. V miestnych samosprávach, ktoré boli zaradené do zisťovania *Atlasu*, pracuje celkovo 9 033 poslancov, z ktorých je podľa odhadov 426 Rómov, čo predstavuje necelých 5% zo všetkých poslancov. Najvyšší počet rómskych poslancov v rámci obcí a miest, ktoré boli súčasťou *Atlasu 2013*, je v Prešovskom kraji – 159 rómskych poslancov, ktorí tvoria 8% všetkých poslancov v sledovaných obciach kraja.

Zisťovanie *Atlasu 2013* eviduje 29 starostov, ktorí v čase výskumu deklarovali rómsku národnosť, čo predstavuje necelé 3% zo všetkých primátorov a starostov sledovaných obcí a miest. Ani v jednom kraji na Slovensku však počet Rómov v obecných samosprávach nedosahuje pomerné zastúpenie rómskej komunity v kraji. Najviac rómskych starostov je v Banskobystrickom kraji – 15, čo však tvorí necelých 6% zo všetkých starostov kraja. Na druhom mieste je Košický kraj s 8 rómskymi starostami (vrátane košickej mestskej časti Luník IX), čo predstavuje 3%. V Prešovskom kraji sú rómski starostovia iba v 5 obciach, t. j. iba 2% zo všetkých sledovaných obcí kraja. Z perspektívy našej nedávnej histórie *Atlas 2013* zaznamenáva, že po roku 1990 boli v 339 sledovaných obciach v obecnom zastupiteľstve aj Rómovia, pričom v 188 prípadoch ide o obce, v ktorých v súčasnosti rómskych poslancov nenachádzame vôbec. Zároveň existuje 27 obcí, kde v minulosti pôsobili rómski starostovia, z nich je v súčasnosti 12 obcí vedených nerómskym starostom (Mušínska et al., 2014: 62).

⁶ Autori tejto štúdie boli v rôznom časovom období členmi tímu výskumníkov pracujúcich na zmienených krátkodobých výskumoch. Poznatky získané v týchto výskumoch sú súčasťou kolektívneho úsilia, aj keď za interpretáciu v tejto kapitole berú zodpovednosť výhradne jej autori. Naše poďakovanie patrí nasledujúcim kolegom: Jan Grill, Jakob Hurrle, Marek Szilvasi, Mario Rodriguez Polo, Tomáš Sivák.

⁷ Výskumy boli implementované organizáciami: Rozvojový program OSN (UNDP), Svetová banka (WB), European Roma Rights Center (ERRC).

Bariéry v prístupe Rómov k pitnej vode súvisia s nerovnosťami v rámci lokálneho mocenského poľa. Aby sme analyzovali konfiguráciu aktérov v rámci tohto poľa, v rámci výskumov sme neupierali pozornosť iba na okolnosti bezprostredne súvisiace s pitnou vodou, ale snažili sme sa pozorovať a získavať informácie o rozhodovaní a interakciách medzi Rómami a predstaviteľmi obce vo všeobecnejšej rovine.

Vo všetkých navštívených obciach sme identifikovali neprimerane silnú mocenskú pozíciu a rozhodovaciu právomoc predstaviteľov obce (starostov) vo vzťahu ku kľúčovým oblastiam, ktoré konštituuju každodenný život miestnych Rómov. V kontexte vysokej nezamestnanosti a v dôsledku administratívneho nastavenia projektov z EÚ, majú predstavitelia obce, najmä v menších obciach, veľké rozhodovacie právomoci nad relevantnými okolnosťami každodennosti. Identifikovaná asymetria pri uplatňovaní výkonu moci nachádza svoj výraz v opatreniach verejných politik a v rôznych projektoch realizovaných na lokálnej úrovni podľa toho, ako sú miestni Rómovia situovaní v lokálnom mocenskom poli.

Obec K. s 1 500 obyvateľmi (250 Rómov) má dve rómske osady. Osada za potokom je osada bez štandardnej infraštruktúry: bez vodovodu, verejných či súkromných studní. Miestne hygienické stredisko a práčovňa, ktorá slúžila pre obyvateľov ako zdroj pitnej vody, bola však z nejasných dôvodov uzamknutá a miestni Rómovia boli nútení čerpať vodu na pitie z miestneho potoka. Podľa predstaviteľov obce, s ktorými sme sa zhovárali, si miestni Rómovia spôsobili túto situáciu sami, pretože v osade mali odkrytý vrt vody, ktorí si však „nechali“ zamrznúť. Bližšie nešpecifikovaná forma poškodenia hygienického strediska (zjavné boli vybité okná) bola interpretovaná ako nezodpovednosť, zlý úmysel a neschopnosť Rómov starať sa o zverený majetok. Rétorická požiadavka, aby si to Rómovia z osady „dali znovu do poriadku“, pôsobila nepatrične aj vzhľadom na to, že nebolo jasné, akým konkrétnym spôsobom by si lokálni Rómovia mali dať do poriadku budovu, ktorá je uzamknutá ako nefunkčná a pod výsostnou kontrolou starostu.

Konfigurácia pozícií aktérov v rámci mocenského poľa v obci K. ilustruje aj kauzalitu marginalizácie: 1) Rómovia z osady nemajú zabezpečený prístup k vode; 2) pokiaľ je aspoň čiastočne takáto infraštruktúra k dispozícii (obecná umyváreň a práčovňa), netrvá dlho a s jej prevádzkovaním je v dôsledku rôznych a často predpovedateľných okolností problém;⁸ 3) následne sa na základe preukázateľných faktov (poškodenie budovy) zabráni vstup do umyvárne a stredisko sa stane nevyužívané; 4) čo poslúži ako argument zbytočnosti hygienického strediska a vo všeobecnosti dôkaz márnosti investícií pre Rómov.

⁸ Napríklad práčovňa a hygienické stredisko sú postavené v extraviláne, v blízkosti osady, kde je množstvo hrajúcich sa detí. Keďže je tento priestor bez verejného osvetlenia a latentne mimo „kontroly“, skôr či neskôr sa dá sa očakávať jeho poškodenie.

V súvislosti s asymetriou vzťahov v lokálnom mocenskom poli je potrebné reflektovať aj diskusiu o princípoch cielenia rozvojových projektov. Táto diskusia prebieha na medzinárodnom fóre aj na Slovensku a ovplyvňuje znenie niektorých zásadných strategických dokumentov. Základným prvkom územného princípu cielenia projektov⁹ je zámer, aby cieľovou skupinou rozvojových projektov neboli výlučne Rómovia, ale celá lokalita či obec. Zástancovia takéhoto prístupu predpokladajú, že „celoplošný“ záber projektovej intervencie nebude nadmerne „zvýhodňovať“ Rómov a vzhľadom na napätý charakter medzietnických vzťahov sa nerómske obyvateľstvo nebude cítiť diskriminované. Argumentuje sa, že takýmto spôsobom sa vytvoria lepšie podmienky na legitimitu intervencií v prospech Rómov.

S niektorými prvkami územného princípu cielenia projektov sa môžeme stretnúť na medzinárodnej pôde v dokumente Európskej komisie *10 spoločných princípov pre inklúziu Rómov* Rómskej platformy Rady Európskej únie (2009). V jeho Odporúčaní č. 2 sa postulujú: „výslovné, ale *nie výhradné* cielenie politik a programov na Rómov a Rómky“. Z podobnej logiky vychádzal aj koncept *sociálne vylúčených spoločenských skupín*, ktorý v rokoch 2010 – 2011 presadzoval rezort práce a sociálnych vecí na Slovensku (*Legislatívny zámer...*, MPSVR SR, 2011). Legislatívny zámer zákona o sociálne vylúčených spoločenských skupinách deklaroval: „podporiť zvýšené intervencie štátnych politik do prostredia komunit vyznačujúcich sa koncentrovanou a medzigeneračnou chudobou a nesúcich znaky sociálneho vylúčenia“.

Hoci sa územný princíp cielenia intervencií prezentuje ako spravodlivý a vyvážený, explicitný dôraz cieľiť na určité územie, bez ohľadu na sociálnu a etnickú diferenciaciu tohto územia a rozdielne individuálne a skupinové záujmy jeho obyvateľov, môže v dôsledku asymetrických mocenských vzťahov prechýliť pomyselnú misku váh výrazne v neprospech mocensky slabšej skupiny – ako sú napríklad Rómovia.¹⁰

S nedostatočným prístupom k infraštruktúre a symbolickou marginalizáciou Rómov priamo súvisia u tých, čo majú moc, predstavy, ktoré sa týkajú pozície Rómov vo vzťahu k pracovnému trhu. V rozhovoroch s predstaviteľmi obcí sme sa stretli s častou psychologizáciou konania Rómov a ich obviňovania z nedostatočnej aktivity, pasivity a nezájmu alebo straty pracovných návykov. V realite, na neoficiálnom trhu práce, je však pracovná aktivita Rómov vysoká, aj keď je založená na nerovných podmienkach (Grill, 2014). Ako potvrdil starosta v obci S. H., na neoficiálnom trhu práce Rómovia dostávajú zvyčajne nižšiu mzdu ako Ne-

⁹ „Area-based approach“, ktorý presadzujú niektorí významní nadnárodní aktéri (napr. UNDP, Svetová banka a v poslednom období aj Európska komisia).

¹⁰ Kultúrny antropológ D. Scheffel po rozsiahlych podozdniach v obci Svinia v roku 1998 zaznamenal, že finančná kompenzácia, ktorú štát pridelil pre povodňami postihnuté obce, sa v obci Svinia pre-rozdělila spôsobom, z ktorého primárne profitovali málo postihnuté nerómske časti obce: „voda vzala 50 rómskych chatrčí a... obecná rada... hlasovala za využitie darovaných prostriedkov na odškodnenie hrŕsky bielych obetí, ktorých pivnice boli zaplavené vodou“ (Scheffel, 2005: 247).

rómovia za rovnaký druh práce. Väčšina týchto prác pre Rómov sú jednorazové, bez legalizácie v podobe oficiálnych dohôd, ktoré neponúkajú dostatočný materiálny ani psychický komfort pre jednotlivcov a ich rodiny.

V praxi sa predstavitelia obce rozhodujú na základe svojich subjektívnych definícií situácie a osobných kritérií, majú dôležité slovo rozhodovať o tom, kto sa môže a kto nemôže zúčastniť na aktívnej činnosti, kto bude, či nebude participovať v malých obecných službách alebo na tej, či onej pracovnej aktivite v rámci obecnej firmy. V podmienkach objektívneho nedostatku práce vo východných regiónoch Slovenska lokálny pracovný trh (malé obecné služby, projekt z *Európskeho sociálneho fondu*, ďalej ESF) predstavuje významnú a často jedinou formálnu zárobkovú príležitosť pre miestnych Rómov. Správanie rómskych pracovníkov, spoľahlivosť či problémovosť sú posudzované na základe osobných kritérií a histórii susedských vzťahov tými, ktorí majú moc. Partikularizmus interakcií v relatívne uzavretom prostredí obce však spravidla zhoršuje postavenie tých jednotlivcov a ich rodín, ktorí sú dominantnými aktérmi považovaní za „problémových“.

Slabé postavenie Rómov v rámci mocenských štruktúr v niektorých navštívených obciach sa prejavilo aj nemožnosťou formovať náplň aktivít a školení v rámci projektov ESF. Podľa vyjadrení miestnych Rómov im rekvalifikačné kurzy neboli užitočné vzhľadom na predošlé vzdelanie a typ práce, ktorú by reálne mohli vykonávať. Praktiky oslabovania mocenského vplyvu Rómov na verejné záležitosti sme pozorovali v obci R., kde sa Rómovia obrátili na obecný úrad s požiadavkou o pomoc pri založení občianskeho združenia. Obec im nepomohla, a tak rómske občianske združenie nakoniec nevzniklo. Slovom starostu: „čím je ich (Rómov) viac a čím sú organizovanejši, tým je to ťažšie, a uvedomujú si vlastnú silu...“. Toto v skratke vyjadruje mocenské *status quo* a mechanizmy uplatňovania kontroly, ktoré sa tu javia ako reakcia tých, čo majú lokálnu moc na bližšie neidentifikovanú hrozbu zo strany Rómov.

Konfigurácia postavenia aktérov v rámci poľa determinuje aj výsledky plánovania pri infraštruktúrnych projektoch. V sociálnej praxi sa rómska osada zjavne nepovažuje za miesto, ktoré by malo byť cieľom rozvojovej intervencie. Rozhodnutie o tom, kde a ako bude budovaný vodovod alebo kanalizácia, je vykonávané z pozície predstaviteľov moci v obci, ktorí konajú v súlade so skupinovými záujmami a alianciami nerómskej majority občanov a voličov, ktorých sú súčasťou.

Záver

Sociálne vylúčenie je nevyhnutne spojené s priestorovým vylúčením a jedným z jeho prejavov je zvýšená koncentrácia rómskych obydľí v určitých lokalitách, v ktorých

absentujú základné služby a základná infraštruktúra. Priestorový aspekt vylúčenia Rómov je mimoriadne závažný preto, že generuje reťazec kauzalít, ktoré determinujú životné podmienky. Bývanie v chatrčiach z neštandardných materiálov v blízkosti skládky alebo v záplavovej oblasti je výsledkom sociálneho vylúčenia – zároveň však samotné generuje sociálne vylúčenie a celkovú marginalizáciu ich obyvateľov. Predmetom záujmu tejto štúdie bol jeden z častých sprievodných javov priestorovej segregácie, ktorý spočíva v nedostatočnom prístupe k pitnej vode.

Problém rómskych osád s nedostatkom pitnej vody nie je nový. Cieľom tejto štúdie však nebola historická a antropologická sonda do príčin a genézy fenoménu vzniku segregovaných osídlení. Zaujímalo nás predovšetkým to, ako je možné, že napriek všeobecnému záujmu štátu a verejnej správy o zásobovanie obyvateľov vodou a o výstavbu vodovodnej infraštruktúry v prístupe k pitnej vode pre Rómov pretrvávajú bariéry, ktoré niekedy nadobúdajú až extrémne podoby (napríklad existencia jednej studne pre stovky obyvateľov). Znepokojujúce je aj to, že napriek strategickým zámerom na národnej i medzinárodnej úrovni a množstvu preinvestovaných finančných zdrojov pre veľké skupiny Rómov situácia v tomto ohľade zostáva nepriaznivá.

V tejto kapitole sme ukázali, že nedostatočný prístup k základnej potrebe, akou je pitná voda, nie je integrálnou súčasťou *kultúry chudoby* alebo Rómami akceptovaného životného štýlu. Ako explanačný rámec pri skúmaní tohto fenoménu sme použili koncept „poľa“ P. Bourdieho, ktorý umožňuje prístup k pitnej vode ponímať ako nástroj prebiehajúci naprieč viacerými poľami. *Kľúčovým pre analýzu mechanizmov bariér v prístupe k pitnej vode sa nám javí lokálne mocenské pole predstavujúce sociálny priestor, v ktorom fungujú asymetrické mocenské vzťahy.* Tie sa navonok prejavujú aj rozhodnutiami o územných plánoch, miestach výstavby vodovodu a kanalizácie. *Prevažujúce sociálne praktiky v lokálnom mocenskom poli produkujú a reprodukovujú marginalizované postavenie Rómov a prispievajú tak k potvrdzovaniu starých a vzniku nových asymetrií. Zanedbateľná reprezentácia Rómov v zastupiteľstvách na lokálnej úrovni v praxi znemožňuje šance obyvateľov osád ovplyvňovať akékoľvek rozhodnutia obce vrátane tých, ktoré sa ich bytostne dotýkajú.*

Domnievame sa, že *pri navrhovaní politik v otázke zlepšenia prístupu obyvateľov k pitnej vode je nevyhnutné, aby bol tento problém vnímaný v kontexte štruktúry mocenských vzťahov na lokálnej úrovni, ktoré sa v obciach stávajú faktorom uplatňovania alebo sabotovania centrálne dizajnovaných opatrení.* Koncepčné riešenie problému nedostatku pitnej vody pre marginalizovaných Rómov otvára dôležité otázky, ktoré sa týkajú aj toho, akým spôsobom alokovať finančné zdroje na rozvojové intervencie.